

մանակին մարդին այդպէս ըլլալու էին, որ խաղաղութիւնը անուամբ լոկ կը ճանչնային եւ իրենց կրից ու ձրից անարգել անձանց ընդարձակ սպաարեզ ունէին: Գործքին արժէքը առաւել եւս կը բարձրանայ, եթէ ի նկատի առնուիք նաեւ այն մտադրութիւնը, զոր ունեցած է, պահել լեզուին միութիւնը եւ ներդաշնակութիւնը, տեղական ու յարմար գունանորոգումը, նկարագիրներու ըստ բաւականի ճշգրիտ ու յաջող ստորագրութիւնը եւ տեղ տեղ հանձարեղ մտածումներ ու վճիռներ: Գոթախտարար չկան այնպիսի առաւելութիւններ ալ, որոնց գոյութեամբը ընթերցողին պատրասքը կատարեալ կ'ըլլար, որ ինքզինքը փոխադրուած կը զգար նկարագրուած դարուն մէջ. զ. օր. պակաս է քննական հետազոտութեանց արդիւնքը, որոնցմով անձանց ու տեղեաց պարագաները ճշգրութեամբ որոշուած ու պարզուած ըլլային, բացակայ են հին արձանագրութեանց եւ դիւանական աղբիւրներու. նիւթեր, հին սովորութեանց ընծայութիւններ եւն: Սակայն ի հարկէ այս պակասը կը յիշեց առանց վիպագրին իւր յանձնը կամ մեղադրանքը ցրցն տալ ուզելու: Իւր կողմակէ աշխատած է վէպը բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտելու եւ յարգի ու պատուական ընծայելու եւ մեծած մասամբ յաջողած ալ է: Անկարելի է, որ ընթերցողին մտադրութենէն վերայի Մուրացանի երեւակայութեան յառաջ բերած արդիւնքներէն հետեւեալը. Մուրացան իւր հնարագէտ վիպագիր, պատմական չոր ու ցամաք դէպքերը առհասարակ կ'արդիւնաւորէ իւր կողմէն հնարուած սկզբնապատճառներու այնպիսի հանձարեղ յղացումներով, որ ընթերցողէն հաւանութեան եւ հիացման արտայայտութիւն կը կորզեն: Գեորգ Մարգարէտունով ու Մուրացան միով բանիւ խոր գգայնութիւն արտայայտող եւ հագեցութեամբ ճարտար գունանորոգ գծեր ու պատկերներ յառաջ բերող վիպագիր կը ներկայանայ մեզի: Կիւմի մեղքողը պակաս յառաջ բերել մեր սահմանէն դուրս կը համարուի, զայս ընել կը թողունք հայ մատենագրութեան եւ գրականութեան պատմութիւնը գրողներուն:

Մեծագոյն համբաւ կ'ունենար Մուրացան իր բնութաբարդի, եթէ ինքզինքը մեղքողական այն արուեստին նուիրէր: Միայն մէկ ողբերգութիւն ունիւք իրմէ. բայց կ'երեւայ թէ ուրիշ ալ գրած ըլլալու է. վասն զի իւր գրող ցուցակին թ. Հատորը պիտի բաղկանայ Թատերագրութիւններէ: Իւր սքանչելի Ռուզմ ողբերգու-

թիւնը (հրատ. «Թատրոն», հանդէսին մէջ, 1900 Գեկտ. թ. 1.) մեղքողական յուզիչ ողբերգական գրուագ մըն է հիանալի նկարագրութեամբ եւ արուեստով: Թեպէտ զերծ չէ թերութենէ, սակայն վերջաւորութիւնը մեղքողին ներդաշնակութիւնը կ'աւերէ. յանցանքը Հեղինակին չէ այլ հրատարակչներուն եւ սպագողներուն: Վասն զի ըստ Մինաս Բերբերեանի գրածին (Նոր-Գար, 1901, թ. 70), Ռուզմ հայրենասէր օրիորդը Հեղինակին ձեռագրին համաձայն, ինքզինքը թունաւորած է, որուն անկարելիութիւններն արդէն ողբերգութեան ընթացքին մէջ չեն պակսիր, մինչ սպագորւածին մէջ օրիորդը կը ներկայացուի լոկ անձնամատոյց եղած: Այս պատճառաւ զուր են ընդդէմ Մուրացանի յարուցուած խորժանքները, իւր թէ հայ կնոջ առանձնական անյողողոյ բարոյականին չի համապատասխաններ իւր նկարագրած Ռուզմը:

Հ. Հ. Հ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԲԻԻԶԱՆԳԻՈՆ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

(Հարստ. — 1909)

Հայդորդիկցում թիւն Պատգամաւորութեան:

Ոչ կայսերական եւ ոչ ալ պարսկական արքունիքը մշտակայ գեապանութիւն կը պահէր, գիւանական յարաբերութիւնը երկու ինքնակալաց մէջ կ'ըլլար լոկ մասնաւոր պատգամաւորներու միջոցաւ. որ երբեմն երբեմն կը զբաղէին որոշեալ գործողութիւններ կամ պատուէրներ գլուխ տանելու: Երկու տեսակ պատգամաւորութիւն կը զանազանէին թէ Հռովմայեցիք, թէ Պարսիկք. մեծ եւ փոքր, զանազանութիւն մը, որ կարծես այժմու գեապանի եւ պատգամաւորի տարբերութեան կը մօտենայ, բայց յիշականին ասոր հետ գործը չունի, ինչու որ նաեւ փոքր գեապան կոչուածներն ալ միշտ իր բնից վեհապետին ներկայացուցիչները կը համարուէին: Արշապի որ աղբիւրներու ցանցաւ տեղեկատուութենէն կարելի է եզրակացնել, մեծ պատգա-

1 Մեծագոյն Հակա. 88. 41. 54 (246. 242. 255) «Գեորգ գեապան», զանազան գեապաններ Հակա. 46 (248) «Գեորգ պատգամաւորութիւն», — Գետ, վասն Գարգառ Ա. 89 (398). «Մեծ գեապան Պարսից եկեղեցի»:

ճանի այնչափ ծանրակշռութիւն չէր տրուեր, երբ պատերազմի տան Տրեշտակաները կուէին թշնամւոյն բանակը. այսպիսով ոչ թէ մեծ՝ այլ փոքր պատգամաւոր կը համարուէին¹: Պարսից արքաները իրենց պաշտական բարձրագոյն պաշտօնեաներէն կամ ամենէն աղնուական տոհմերէն կ'ընտրէին դեսպանները: Սովորութիւն չկար հարցընելու, թէ արգելք պատգամաւորը մէկալ պաշտատան հաճելի է, սակայն եւ այնպէս օտար ինքնապաշխ թաղանթն ալ ի նկատի կ'առնուէր. այս պատճառաւ ալ աւելի յոյնն գնահատման ու սիրոյն արժանացող անձինք, որ անոր շնորհքը վաստակած էին, կրկին ու կրկին անգամ պատգամաւոր կը խաւրուէին²:

Հաստատուն կանոն մը կ'իրեւայ թէ չկար, որ դեսպանութեան գլուխը մէկ թէ մէկ աւելի անձինք կենայու էին. կայսերական պատգամաւորութիւնները սովորաբար բազմաթիւ անձինքներէ կը բաղկանային, ըլլայ իրարու թեւ թիւինք ըլլալու, ըլլայ իրարու հսկելու համար. մէջերէն մէկը, աստիճանով ամենէն մեծը, իբրեւ գլուխ եւ առաջնորդ բանին կը գործէր: Ի հարկէ դեսպաններու կ'ընկերանային առաւել կամ նուազ թուով ուղեկիցներ իբրեւ օգնական, թարգման եւ ստորաբարձ անձինք³:

Հաւատարմացընելու համար կերպական թղթի պէտք չկար, վասն զի դեսպանութեան օրինաւոր ըլլալը հաստատած կ'ըլլար կանխաւ եղած ծանուցումը. իսկ եթէ պատգամաւորութիւնը հետը լքէր նաեւ իւր իշխանին մէկ թուղթը, որ սովորաբար կ'ըլլար, այն ատեն այս թուղթը կը բովանդակէր լանձնարարութիւնը եւ դեսպանութեան պաշտօնը կը նշանակէր: Քանի որ պատգամաւորներուն յայտնապէս բացարձակ իշխանութիւն տրուած չէր դաշինք կուելու եւն, պարտական էին՝ իրենց ինքնակալին՝ դրուած դաշանց հաստատութիւն տալը վերապահել եւ բերել⁴: Թայեւր լիազօրութեանց հետ կը յիշատակուէին նաեւ գաղտնի հրահանգներ⁵:

Իրկու պետութեանց դեսպանները ազգաց իրաւամբ առհասարակ ճանչցուած արտօնութիւնները կը վայելէին նաեւ պատերազմի ժամանակ: Իրենց անձը անբռնաբարել էր եւ չէր

ըլլար որեւէ կերպով դպչել¹. Օտար երկրին մէջ տերութեան ծախքով ազատ կ'երթեւեկէին՝ եւ իրենց աստիճանին համեմատ կը տեղաւորուէին ու կը հոգացուէին, իրենց հետ բերած առարկաները մաքսային մուտքի եւ ելքի վճարմանը ենթակալ չէին եւ վաճառականական սուվորական սահմանափակութիւններէ ազատ էին²: Մինչդեռ կայսերական կառավարութիւնը միշտ հոգ առ փոյթ կը տանէր, որ ազգաց իրաւանց այս սկզբունքները ճշգրիտ պահուին, անդին պարսիկ պետութիւնը այս ակնածութիւնը երբեմն ոտքի տակ կ'առնուէր:

Օտար պատգամաւորներն ընդունելու մասնաւոր կարգ կանոններ կային բիւզանդական արքունիքաց մէջ, որոնց կէտ առ կէտ պահպանութեան մասնաւոր ինստիտ. արտուէր պարսկական դեսպաններուն հանդէպ, իբր ամենահզօր դրացի պետութեան ներկայացուցիչներու: Պաշտական քաղաքավարութեան եւ սիրալիք վարմանց մէջ այն ատեն մանաւանդ գերար գերազանցելու կ'աշխատէին, երբ ինքիւր երկու պետութեանց մէջ խաղաղութիւն հաստատուելու կամ պահելու վրայ ըլլար:

Աւերոյիշեալ Պետրոս մեղի աւանդած է ստորագրութիւն մը պարսիկ պատգամաւորութեան մ'ընդունելութեան, որ միանգամայն նման իրկաց իբր օրինակ որոշուած էր⁴: Էական մասը հոս յտաւը կը բերելը:

Գիւանական յարաբերութեան հոգատարութիւնը կայսերական արքունիքաց մէջ՝ պաշտամանց մաքիստրոսին ձեռքն էր, որ ամբողջ արքունականաց իբրեւ գլուխ իր վրայ կը միաւորէր պաշտական վերակացուի եւ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնները⁵:

Պատգամաւորութեան ղրկուիլը ծանուցուելէն վերջը՝ պաշտամանց վերակացուին հրամանաւ իւր պաշտօնեաներէն մէկը, որ փառաւորք (Illustres) կուռածներու աստիճանէն ըլլալու էր, պարսկական սահմանը կ'երթար, որ է ընել հռոմէական Գարաս բերդին եւ պարսիկ Մծրնայ

¹ Dig. de legat. 50. 7. 18.

² Cod. Just. de cursu publico 20. 50. 16.

³ Cod. J. de comm. et mercat 4. 63. 4. § 3.

⁴ Կատարել. վան Կարթագ. II. 89. 90 (398 թ.)

Եթ այն դեսպանութիւնն է, զոր խօսքով 551 թի. քանդիոն խաւրի իւղազնութիւնը կըքելու համար բանակցելու, այս բանն կը հեանէր դեսպանին անուան յիշատակութեան 'Ισόδοκος, ὁ πρέσβης Χοσρόου, որ անշուշտ Պարսկի բով Պ. Բ. 28 (284) է. Գ. Պ. Գ. 15 (537) ցածուած 'Ισοδόκονοςէ հետ նոյն պիտ' ըլլայ: Այս անուան պարսկերէն է Ized-Gusehaasp (Թագ-Վշտաս) ա. Գարգ:

⁵ Cod. J. de off. magistr. offic. 1. 31.

¹ Պրոկոպ Պ. Բ. 7 (186) Բ. 24 (259):

² Այսպէս շերմացեմէն Թուսփրոսի եւ Թուսփրիանու. որով, Տրաքիանոս եւ Ջարսիս Տիբերի ատեն, այսպէս Ձիկ խոսքով ժամանակ:

³ Ըստ Պրոկոպիոսի Պ. Բ. 28 (285) խոսքովն դեսպանը ի կենն ու գլխաւորները փոփոխէին քաղցիտեմբու:

⁴ Մենանդը Հակա. 11. 54 (209, 255):

⁵ Մենանդը Հակա. 47 (251):

Աբխազ, որպէս զի հոն իւր զինուորական յուզարկաւոր գնդովը պարսիկ զենայանք, որուն ընկերացած կ'ըլլային Գծբնէն պարսիկ գունդեր, ողջունեալ եւ Դարաս առաջնորդէ, որուն առջեւ այլ եւս պարսիկ յուզարկաւոր գունդը կենայու եւ ետ դառնալու էր: Հռովմայեցի յանձնակատարին առաջնորդութեամբ ճամբորդութիւնը կը շարունակուէր զինուորական մեծ պողոտային վրայէն, անցնելով կապագովիին ու Պաշտտիան եւ Նիկիայի վրայէն Ռոսպորոսի եղբորը՝ Քաղկեդոնէն նստով մայրաքաղաք կը տարուէր, ուր ցամաք ելած ատեն կայսերական ծոցոյնը ու ձիւրը կը սպասէին, զինքը իւր բնական վայրը փոխադրելու, որ ամէն դիւրութեամբ յարգարուած եւ պատրաստուած էր¹: Հոս հասնելուն պէս պաշտամանց մագիստրոսին մէկ փոխանորդին կողմանէ հիւրընկալութեան պարգեւներով կ'ողջունուէր, քաղաքապետութիւն մը, որուն պատասխանել կու տար զենպանը իրեններէն մէկուն միջոցաւ: Երկրորդ կամ երրորդ օրը պաշտամանց մագիստրոսին պաշտմական այցելութիւն մը կ'ընէր, յորում ասիկա տեղեկութիւն կը խնդրէր զենպանէն անոր ինքնակա տիրոջ, Նոյնին զաւակաց եւ իւր իսկ որպիսութեան վրայը եւ կը հարցնէր թէ ճամբորդութիւնը լաւ կատարեց թէ ոչ: Կայսրն ալ զենպանին թղթով կամ բերանացի բարի գաղտուս կը մղղթէր, զայն պաշտօնագէտ շնորհունած²:

Հանդիսական ընդունելութիւնը կայսեր կողմանէ՝ կը կատարուէր իւր պետութեան զինաւոր ծանրաշէն գործողութիւն մը, յորում Բիւզանդիոն իւր կրցած ամէն փառաւորութիւնն ու պերճութիւնը յերեւան կը հանէր: Շուրջոյցի շքեղութեամբ, բարբարոսներուն, որպիսիք կը համարուէին նաեւ Պարսիկները, աչքը ըստ կարելոյն ազդոյ եղանա-

կաւ խոթել կը ներսէն պետութեան եւ անոր թագաւորներուն գերագանց զօրութիւնը: Պաշտամանց մագիստրոսին օգնականը՝ (Subadiuva), ունկնդրութեան նախընթաց իրիկունը զենպանին կը ծանուցանէր, որ կայսրը երկրորդ օրը զինքն ընդունիլ կ'ուզէ³. Նմանապէս կայսրը իւր վերագոյն սենեկապետին (Decurio) ձեռքով մանաւոր կերպով զանկա իրեն կը հրաւիրէր⁴: Շտերակոյտի անդամները, բարձրագոյն պաշտօնեաները արքունի հրաւերով ունկնդրութեան կը կանչուէին. Նոյնպէս հոգ կը տարուէր, որ կայսերական թիկնապահ գունդը, զրօշակիւնները, պաշտամանց վերակացուն ստորակարգ թէկնածուները եւ թարգմանները ժամանակն ներկայ գտնուին: Ամենքն ալ իրենց հանդիսական հանդիսականներով, իսկ գունդերը զինքով ու զարդով կուս վառեալ հոն ըլլալու էին:

Ընդունելութիւնը կայսերական ապարանաց մեծ գահասրահին մէջ (Magnum consistorium) տեղի կ'ունենար, որ հանդիսական գումարումներու համար որոշուած էր եւ ծանր մետաքսեայ սրահակներով քողարած երեք դռներով անջատուած կ'ըլլար նախասրահէն (Ante consistorium), Հոս կը մտնուէր պալատան առջեւի հրապարակէն (Augustaenum) նախագումնէն անցնելով⁵:

Դեռ բաւական ժամանակ կը սահէր կանցներ, մինչեւ որ զենպանին թոյլ տրուէր կայսեր երեսը տեսնել: Պայատ մանելու ատեն պաշտամանց մագիստրոսը զայն կ'ընդունէր եւ մուտքին ժող գտնուող իւր գրասենեակը (Schola) էր տանէր, ուր կայսեր համար բերած պարգեւներուն ցուցակը կ'առնուէր⁶. Այնուհետեւ զենպանները ներս տանելու որոշուած սենեկապետը (Admissionalis), հետեւ ունենալով գրասենեկին պաշտօնեաները եւ թարգմանները, զենպանը նախաբարձ տանելով կը խնդրէ հոս սպասել, մինչ թագադրութեան արահին մէջ ամէն ոք կայսեր ընդունելութեան կը պատրաստուի: Ասիկա այս միջոցին թողլով իւր առանձ-

¹ Ասոր փոքրից ա. Cod. J. 12. 20. 4:

² Կոստ. 403. «Հրաման եւս արքայ յառաջիկ քեզ, զի յառաջիկ»:

³ Decurioի փոյտ ա. Cod. J. de decur. et silent. 12. 16.

⁴ Յնչալի պարագայից փոյտ հմմտ. Պրոկոպ. de aedif. I. 9 (199) եւ Կորիպպոսի Panegyricus in laudem Justinij գանձապահ տեղեկը:

⁵ Յ. փեր:

⁶ «Introduceur des Ambassadeurs» ըստ անոր կը յիշեցնէ:

¹ Կոստանդ. անդ. Հոս սխալած է Նոյնիքը ասորականը չէ կրնար ըլլալ, անտարակոյտ Նոյնիք առ. Յարոսի ԵԵԽԼԵՒ Ե. վառն զի ասոր վրայէն կ'երթար ճամբան:

² Հմմտ.

³ Կոստ. 401. ուր բնակութեանց յարգարանքը տեղի մանր կը նկարագրուի:

⁴ Կոստ. 403:

նական սենեակները եւ ունկնդրութեան սրահն առաջնորդուելով՝ գահին վրայ կը բազմի ու կողջունէ ներս մտնող մեծամեծները, իսկ ասկէ վերջը զարմանալի բան մը տեղի կ'ունենայ: Կարծես թէ կայսրը իբրեւ վերին գաղտնորատեան նստած ըլլայ եւ զեպանն ալ իբր կողմնակցութիւն առջեւը ելելու համար եկած՝ ասոր կանխաւ պատրաստուած կերպական հնաւէր մը կը հանուի, զոր պաշտամանց գահերէցը բարձրաձայն կարգալ եւ հրատարակել կու տայ: «Կանչուի թող խօսողի, Պարսից թագաւորին պատգամաւորը եւ անոր հետ եղողները»¹, Սենեկայետը (Decurio) նախարար հրկիմայ եւ զեպանին կ'ըսէ, որ վարազայրը վեր վերջնէ ու ներս մտնէ²: Ընդարձակ սրահին երկայնութեանը պատճառաւ, հազիւ թէ հեռուէն կը նշմարէ իւր մեծութեան ու փառաց նշաններով պշտուած թագաւորին անձն ու կերպարանը: Մինչ զեպանին ուղեկիցները ներս կը մտնեն, ինքը կանգն կամգն գահին կը մերձենայ, սովորական յարգութիւնը կ'ընէ կայսրի, երեք անգամ գետին իշխալով եւ ոտքը պագնելով՝ եւ կը մատուցանէ մաղթանքներ կարգալով՝ իւր տիրող թուղթը: Կայսրը զեպանը կ'ողջունէ թարգմանի միջոցաւ եւ իւր թագաւոր եղբոր որդիսութիւնը կը հարցնէ. ասոր վրայ զեպանը հրաման կը խնդրէ թագաւորական պարգեւները յանձնելու եւ կ'ընդունի. այս ընծաները իւր ուղեկիցները նախաւորահէն ներս կը բերեն եւ կրկին ու կրկին երկրպագութեամբ կայսրի առջեւ կը գնեն: Թէ այդ ընծաները ինչ կ'ըլլան ստոր, արդէն ըսած ենք: Այս կայսրը պատգամաւորը կ'արձակէ սիրալիւ խօսքերով, որ կը հեռանայ ինչպէս որ եկած էր, այսինքն երեք անգամ ծնրադիր երկրպագութեամբ, վարազայրը իւր իտեւէն կ'իշխայ եւ տեսարանը վախճան կ'առնուէ³:

Այս առաջին ընդունելութեան ունկնդրութեան կրնային ուրիշ ոչ այնչափ հանդիսականներ յաջորդել, եթէ կամ կայսրը զեպանը իրեն հրաւիրած ըլլար խօսակցութեան մը համար, եւ կամ ասիկա պաշտամանց մագիստրոսին ձեռքով կայսրէ ունկնդրութիւն խնդրէր, որպէս զի իւր կողմանէ անոր ընծաներ մատուցանէ: Այսպիսի տեսակցութեանց աստեւ գործքի վերաբերեալ իրողութիւնները, որոնց

համար որ զեպանը եկած էր, ըլլայ պաշտամանց մագիստրոսին ներկայութեամբ ըլլայ ծնրաւորայի անդամներուն եւ այլոց մասնաւոր հրաւիրմամբ գումարուած ժողովքի մը մէջ (Silentium), խեղդող նիւթ կ'ըլլային. խեղդող յառաջացման համար կրնար տեղի ունենալ առանձին բանակցութիւն զեպանին եւ պաշտամանց մագիստրոսին ու կայսրի ուրիշ վստահելի անձնաւորութեանց միջեւ: Նիւթ իրերը նպաստաւոր ընթացք մը առնելու վրայ ըլլային, քաղաքագիտական խօսեմութեամբ կայսրը կը յանձնարուէր, ոչ միայն ստեպ զրուստելով, յիշել Պարսից թագաւորը եւ սիրան անունը⁴, ըսենք պայսիկ նշանաւոր գերույ մը արձակմամբ, այլ նաեւ պատգամաւորին ալ ցոյց տալ անձնապէս հոգածութիւն մը եւ մտադրութիւն մը, հրաւիրելով կայսերական սեղանի եւն եւ հարուստ պարգեւներով արձակել զանիկա⁵: Սակայն այս ինքնամատար մտադրութիւններով հանդերձ զեպանը եւ անոր ուղեկիցները ուսրկանական մշտական եւ ճշգրիտ հսկողութեան ենթարկուած էին, մայրաքաղաքն անցուցած ժամանակամիջոցին մէջ, որպէս զի լրտեսութիւն չկարենան ընել: Պատուասիրելու պատուակին ներքեւ պատգամաւորութեան կը հետեւի պահակախումբ մը, որ նոյնին կ'ընկերանար բնականաւոր զուրս ամէն կողմ. քաղաքին ամէն փառաւորութիւնները պարծենալով ցոյց կու տային զեպանին, բայց միայն իրենց ուզած բաները: Իբրեւ բացառիկ դէպք կը յիշատակէ Պրոկոպիոս, որ Եռասիրիանոս թոյլ տուած է Եղազ-Աշտապին, զոր մեծապէս կը յարգէր, իւր մարդիկներով ազատ համարձակ առանց ուղեկցի Բուզանդիոնի մէջ շարժիլ⁶:

Պարսիկ զեպաններուն ընդունելութիւնը միշտ այնպէս սիրալիւ չէր ըլլար, ինչպէս Եռասիրիանոս ատեն, որ երկրամաս պորձառութեամբ սորված էր, թէ թշնամի լաւագոյն է զիւսանադիտական հաճոյակատարութեամբ շահել, քան թէ խստութեամբ ուժացնել: Իւր յաջորդը Եռասիրիոս, իբր հռովմայեցի կայսր ինքնագիտակցութեամբ առջեւալ, Պարսից գէմձայրը բարձրացուց: Երգէն իսկ խօսողին առաջին զեպանին, Մովսէսի հանդէպ խստութիւն

¹ Պրոկ. Գ. Գ. 15 (537) այսպիսի դէպք մը կը յիշատակէ:

² Կատ. անդ 409, 410 Պրոկոպ. Պ. Գ. 28 (235, 236) Եռասիրիանոս ծնողը, զոր Եղազ-Աշտապ զեպանութեան համար ըբաւ, 1000 յար ոսկի, ուստի իւր մէկ միլիոն մարկ կը գնէ:

³ Պրոկոպիոս Գ. Գ. 15 (536—539):

⁴ Կատ. 405 «Կողմեցի Եղազ-Աշտապ պատգամաւորն խօսողով. Պարսից արքայի եւ եկեղեցի ընդ նման»:

⁵ «Գողթք աստեպպան». «Δέβα, (= ամբարձ),»:

⁶ Կատանդ. վառն Կարգաց 407, 408:

եւ դատան վարմունք բանեցուց, թէպէտ ասոր ընտրութիւնն ալ իւր ամբարտաւան բնաւորութեանը համար սխալմունք համարուեցաւ:

Պարսից արքունեաց մէջ ալ դեպքանման ընդունելութեան նկատմամբ ըստ յունական աղբիւրներուն եւ ասոնց հետ Ֆիրդուսիի¹ թագաւորաց մատենին մէջ այս նկատմամբ հայորդեաններուն, բիւզանդականին նման կարգ ու սալք կը տիրէր: Ինչպէս պարսիկ դեսպանը դարասի մէջ, նոյնպէս ալ կայսերականը Մծնայ մէջ սահմանին վրայ՝ հրամանատարէն եւ վարչութիւնէն կ'որոշուէին եւ հոն կ'առաջնորդուէր, ուր նոյն միջոցին թագաւորը իւր կայսեր հաստատած էր: Տիրաւոր մայրաքաղաքին մէջ կ'ընդունէր զայն թագաւորը, շրջապատուած իւր մեծամեծներէն եւ բազմած պատուական քարերով զարդարուած փողոսիւ գահին վրայ, մարգարտաւոր ապարօշը գլուխը եւ զգեցած շքիւր եւ սոխհոռ հանգերձներ²: Դեսպանը սովորական կերպով թագաւորին յարգութիւն ընկէն վերջը՝ կայսեր ընծաներուն հետ նամակը կը մատուցանէ թագաւորին, որ իւր քարտուղարներէն մէկուն բանալ եւ կարգացրնել կու տայ: Եթէ թագաւորը բարեյօժար, եւ ուրախ զուարթ ըլլայ, դեսպանը նստեցընելով գահին քով պատուով հագուստներով³: Եւ ուրիշ ընծաներով կը մեծարէ: Իսկ եթէ թագաւորը պատերազմի դաշտը գտնուի, պատգամաւորը բանակետը կ'երթայ եւ անոր արշաւանաց կ'ընկերանայ⁴:

Հռովմայեցի պատգամաւորները քաղաքական իրերուն խնդիրներու վրայ եղած բանակցութեանց ատեն, ճարտասանութիւն թափելով կամ նաեւ տրամասական արուեստ բանեցընելով թագաւորին վրայ ազդեցութիւն կուզէին գործադրել եւ զանիւս իրենց առաջնորդութեանց յօժարեցընել: Դժբախտաբար այս բան քիչ անգամ կցած են յաջողընել, շատ անգամ իրենց շնքն ու ճիգը Պարսկին ամբարտաւանութեան կամ խորամանկութեան առջեւ կը խորտակէր⁵:

Իրերը ուրիշ կերպարանք կ'առնուին, երբ արքայից արքան լաւ տրամադրութեան մէջ ըլլէ:

Պատգամաւորներուն առջեւ ամեն տեսակ խռչ եւ խուճ կը հանուէր՝ դեռ պարսկական արքունիքը ոտք չէօխած, կը ջանացուէր որ անոնց ընդունելութիւնը յապաղուի եւ ընդունելութիւնին ալ սխալիւր չէր ըլլար. թագաւորը՝ կայսեր անուամբ իրեն եղած առաջարկութիւնները բանի տեղ չէրնելով կը մերժէր: Երբեմն նոյն իսկ սովորական ակնառութիւններն իսկ, որ ազգաց իրաւանց տակ կ'երթային, կը բռնաբարուէին: Այսպէս Տիրերիտս կայսեր դեսպանները՝ Ուրմիզ արքային (579) արքունեաց բարբարոսներուն ամբարտաւանութեան վրայ դառն գանգատներ ըրին: Գէշ եւ վատաւորը բնականաւոր էր՝ իր բանտարկեալ կը վարուէին հետերին եւ ետ դարձած ատենին հոս ու հոն տարուբերեցին, այնպէս որ իրական տանջանք մ'եղաւ իրենց դարձը⁶:

Դիւանական գործողութիւնները միշտ պէտք չէր որ դեսպաններ արքունիքը արքունիք ղեկուները ըլլար. այս վախճանաւանաւ լիազօրներ կ'անուանուէին, որ երրորդ տեղ մը խորհրդակցութեան համար քովէ քով կու գային: Այսպէս 562ի խաղաղութիւնը, որով բազմամեայ Հռովմական-պարսկական պատերազմը վերջացաւ, այսպիսի ժողովի մը մէջ գլուխ հանուեցաւ⁷. Երբ Յուստինիանու պայագատեւրու ատեն նոր պատերազմ բացուած էր, 577ին եւ յաջորդ տարիներու մէջ շատ հեղ փորձ փորձուեցաւ յանձնակատարներու ձեռքով եղած բանակցութեանց հիման վրայ կոխը դադարեցընելու համար⁸:

Ժողովները սովորաբար դարասի եւ Մծնայ մէջնոց կ'ըլլային, տեղը որոշելը երկու կողման յանձնակատարներու գործքն էր, որ երբեմն դժուարութիւններ կը յարուցանէր⁹. փոփոխակի անվտանգութիւնը եւ նախանձը չէր տաներ, որ խորհրդը գումարումը ամուր վայր մը, որպիսի էր դարասը, փոխադրուի. աւելի կը նախընտրէին մօտերը եւ եթէ արիւշ կերպ չէր ըլլար, բաց դաշտի վրայ խորաններու տակ ժողովուի¹⁰: Յանձնակատարներուն հետ կու գային

¹ Տեղեկութիւնը կրնայ կորցացուիլ Մենանդրի քով. Հակո. 55 (258 258):

² Մենանդր Հակո. 11 (208 յժ.): Ասոր փայտք փարս աւելի:

³ Մենանդր Հակո. 46, 47 (248 յժ.): Հակո. 60 (280 յժ.):

⁴ Մենանդր Հակո. 48 (248):

⁵ Մենանդր անդ. ⁴ի սահման դարասայ մերձ առ դարս. քաղաք հարակիցէն խորանս եւ ժողովէն դեսպանք երկու ք պետութեանցը:

¹ Հմմտ. թագաւորին երեւոյթը առ թեոփղ. 4. 3 (154). 4. 7 (162): Նեոչեփէ, Բաբարի 222:

² Նկարագրութիւն ըստ Ֆիրդուսի (Mohl) 5, 291. 6, 2. 82. 7, 2. 9 են:

³ Պրոփոպ. Պր. Ա. 4 (15), Մենանդր Հակո. 41 (243) օրինակներ կու տան:

⁴ Մանրաման բանակցութիւններ առ Մենանդրի Հակո. 11 (204—206), Հակո. 15 (221. 222):

մտակայ սահմաններէն նաեւ բազմութիւն մը բարձրագոյն պաշտօնեաներ եւ նշանաւոր քաղաքացիներ, մէյ մը անոր համար, որպէս զինքնապահան ինգիրներու մէջ անոնց օգնեն, մէյ մ'ալ որ անոնց գիրքն ու կացութիւնը արտաքուստ աւելի փառաւոր հանդիսացնեն¹:

(Ը-բ-ն-ն-ի-ն-ի)

Կ. ԳԻՆՏԵՐԱՌԸ

ԿԻՆԻՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ
ՊԵՏԱԹԻՐԻՆ ԸՆԹՈՒՆԵՆԵՐԻ ՍԵՐԵՐԻՆԻԹԵՐԵՆՆ
ԵՕԹՆԵՐԻՐԻ ԳՐԱՐԻ ՄԷՋ

Ճառամատենայ շրջան Հայոց եկեղ. Պատմութեանէն
574 - 610:

(Ը-բ-ն-ն-ի-ն-ի-ն-ի)

Պ. Լ. ՈՒ Ս. Գ.

Յովհաննէս Կաթողիկոս Բագրեւանդի:

Դրեւուրի Կաթողիկոսին Մովսիսի մահուամբն կ'սկսիկալուէր Հայրապետական երկփեղկեալ աթոռ ընդ ցանկալի միութիւնը, գտնէ այս էր երկու կողման ալ զիջ հանրապետ. ակնկալութիւնը: Յովհաննէս Բագրեւանդացի պիտի ճանչցուէր ընդ հանուր Հայոց կաթողիկոս: Դասութիւն անոնց անձնաւորութեան եւ ժամանակակից խնդրոյ ի մերձուստ մանրամասնութեամբ:

Յովհաննէս ճնշադալայն կ'ընշանակէն պատմագիրք Յունական Հայաստանի կազ կամ Կաթողիկոս գաւառի Բագրաւանդ գիւղը²: Թէ Եղանք է ժամանակաւ նաեւ գաւառի եպիսկոպոսն ոչինչ կ'աւանդուի որ այս մասին. վարադուրէն ներս կը մնան առ հասարակ անոր կաթողիկոսութենէ յառաջ տպարած կեանքը, այնպէս որ այսօր մեզի անյայտ է բոլորովին անգամ, թէ ունէր եկեղեցական որ եւ ինչ ասորեան: Պատմիչք, Յովհաննէս Պատմաբան եւ իրմ վարդան կ'ըրուատեն զինքը իրեն «այր ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարդ»³, «այր սուրբ եւ ընտրեալ յամենեցեւոյն»⁴: Հ. Ալեքանդր կ'անուանէ զՅովհաննէս «Սրեւնական», բայց թէ ինչ աղբերէ ուսեալ եւ ինչ իմաստով, անյայտ է ինքի:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'երևէ իր անձնաւորութիւնն զինքերորդ գարու վերջին տասնեա-

կին (591), երբ Մորիկ կայսերական⁵ այս է արեւմտեան Հայաստանի համար որոշեց հաստատել առանձին կաթողիկոս, հակառակաթոռ Դուռնոյ Պարսկահայոց Մովսէս Կաթողիկոսին⁶ անկախ բուլղարիկ անկէ: Յովհաննէս կը վերակէ ընտրութիւնն (591)2, որ ապահովապէս արդէն յառաջացած տարիքէ մէջ ըլլալու էր⁷:

Կայսերական Հայաստանը փոքր շէր, ինչպէս սահմանէն կ'ը տեսնուի. եւ Յովհաննէս իւր թեման կարող էր միջիւլ Մովսիսի հետ:

Բիւզանդականաց այս որոշումն իրեն վախճան ունէր, ինչպէս կանխեցինք ըսել, կարելի կայսերական բաժնի Հայոց յարաբերութիւնքն Պարսկահայոց հետ, եւ հակառակէն իրենց ձգել զանոնք: Սոյն այս վախճանաւ անուշտ նոր Հայրապետին Կաթողիկոսարանն հաստատուեցաւ Դուռնոյ արեւմտեան կողմը⁸, Կոստալ գաւառի Աւան⁹ գիւղաքաղաքը, Ազատ գետի յաւանքն բաժնի մէջ, ոչ շատ ասպարիսք հեռու, հետեւաբար, Դուռնոյ կաթողիկոսարանէն: Աւելի անշտացնելու համար Դուռնոյ ուերակ կաթողիկոսարանն եւ Պարսկահայոց հրապոյր մը արտու համար կամաց կամաց իրանաց համակերելու եւ զեպի յաւանքն երկիրներն զաղծելու յորդորելու¹⁰ թողովուր Դուռնն եւ իւր «աւերածին» վրայ նստող կաթողիկոսն, ինչպէս այսուհետեւ սովոր էին ըսելու յաւանքաբ¹¹, ձեռնուռն եղան յոյնք Յովհաննէս¹²: Աւանին մէջ շքեղ կաթողիկոսարան մը եւ եկեղեցի մը կառուցանել, զոր եւ հանեց ի գլուխ, եկեղեցւոյն շուրջն ալ «յարգարելով իւր կայեանին կալուածները»¹³, Հուսով զարգարուեցաւ Կաթողիկոսարանին կարեւոր սպաններով, վասն զի Դուռնոյ հին կաթողիկոսարանի բոլոր կոչերն ու կամանները — «սպաք ամենայն եկեղեցւոյն» —, որնք 572¹⁴ տպարածութեան ժամանակ վարդապետ եւ Յովհ. Կարեկենցւոյ յարհրդով փոխարտուած էին Կարին ի պահման, յառակաւեցան նոր Կաթողիկոսին¹⁵, Եկեղեցին գեւ ծ. գարուն կանգուն եւ իւր պայծառութեան մէջ էր, եւ քրանշացուցած է Պատմաբան Կաթողիկոս մը, որ կ'անուանէր զայն «Պայծառ անկերտ քաւարան սուրբ»¹⁶: Այսօր անկայն

¹ Առաջանալոյն գարուց պատմագիրներէն ոմանք եւ նոր մասնագիրք կը վերադն ընդհանրապէս երբ Յովհաննէս կաթողիկոսութեան բարձրաւանդ էր ցնն Մովսիսի մահէն ընէ ետքը (Ալեքս., Այստեալ 292, «Երեսմ. հոսանք Մովսիսի Կաթողիկոսի», Կաթ. Սորբահման օրով (Ալեք. 26. Մար. 77. 275 եւնի): Հիմնութիւնն ծագած է ապահովապէս Մովսիսի կաթողիկոսութեան 30 տարիներու ընթացքէն: Մասնաւոր հերքման չեն կարծար հոս:

² Այսմասն երկուսն թաղաքն ոչ շատ հեռու¹⁷ քաղաքն. զիւրից մաս: Աւանի մասին անհ. Այստեալ, 290:

³ Եւս. Պարս. 42. Մար. 77. Վարդ. 66. Գառն. Կ-ի. 275: Անտեղի եւ Աւանի. Օրովէշեանի (95) տեղեկութիւնն թէ «Յովհաննէս թեմապետ պիտի եղն Կաթողիկոս եւ եկեալ եղ պիտի ի կոստանյն յԱւան գիւղ, զոր Իրաւանի կը ձերժէ Հ. Ալեքանդ. Այստեալ, 290:

⁴ Հմմտ. Թաղ. Սորբանայ, 90:

⁵ Սեբ. 74. Եւս. 42:

⁶ Սեբ. 53. Հմմտ. Գիրք Քնն. 93-94, ուր վերջա-

նէն Բերդալ ցուց կը գտնուակ Սորբանի¹⁸ այս մասին:

¹ Մեանդր. անդ. «Մեանմեք բնիկք երկրորդնց պետութեանց, առաջերորդ սահմանակից քաղաքացի»:

² Եւս. Պարս. 42. Մար. 77. Գառն. Կ-ի. (անդ.) 271: De rebus Arm. 1249 ունի հոս. 'Από τοῦ Κωσοῦτα Πατριάρχου ὡς ἔσται, որ ἵσταται ὡς ἀληθινόν. Թէ «Ի Կաթողիկոսայ Ի Բագրաւանդ գիւղէն հայրենի բնագրի մը:

³ Եւս. Պարս. 42:

⁴ Վարդ. 60:

⁵ Այստեալ. 292: